

فرا ترکیب مطالعات اطلاع دادرسی و حقوق شهروندی در ایران؛ علت‌ها و راهکارها

علی ربیع‌زاده • دانش‌آموخته دکتری حقوق عمومی، دانشکده معارف اسلامی و حقوق، دانشگاه امام صادق علیه‌السلام، تهران، ایران.
a.rabieezade@isu.ac.ir

علی قناتی • دانشجوی کارشناسی ارشد حقوق خصوصی، دانشکده معارف اسلامی و حقوق، دانشگاه امام صادق علیه‌السلام، تهران، ایران. (نویسنده مسئول)
a.ghanati@isu.ac.ir

محمد رضایی جوزانی • دانشجوی کارشناسی ارشد حقوق خصوصی، دانشکده معارف اسلامی و حقوق، دانشگاه امام صادق علیه‌السلام، تهران، ایران.
mr.jozani@isu.ac.ir

چکیده

اطاله دادرسی از مهم‌ترین تهدیدات برای فلسفه وجودی دستگاه قضایی و به تبع آن، حقوق شهروندان به شمار می‌آید؛ آسیبی که از ابتدای انقلاب اسلامی تا کنون همواره گریبان‌گیر نظام قضایی بوده و اگر چه تلاش‌هایی برای رفع آن صورت گرفته، اما ریشه‌ها و آثارش کماکان باقی است. از منظر حقوق شهروندی، این چالش نه تنها دسترسی به عدالت قضایی را محدود می‌کند، بلکه مانعی برای تحقق کامل حق دادخواهی (اصل ۳۴ قانون اساسی) محسوب می‌شود. تاکنون مطالعات و پژوهش‌های فراوانی پیرامون اطلاع دادرسی و تأثیر آن بر حقوق شهروندی انجام شده و با حجم وسیعی از داده‌های کیفی در این زمینه مواجه هستیم؛ در نتیجه بررسی روش‌مند و پالایش یافته‌های آن آثار با کمک روش‌های نوین ضرورت دارد تا نگاه جامع‌تر و کارآمدتری نسبت به موضوع حاصل گردد و طراحی راهکارها برای کنش‌گران سهولت یابد؛ جنبه نوآوری جستار حاضر نیز به همین فرایند باز می‌گردد. برای پاسخ بدین پرسش که «در پژوهش‌های گذشته، رابطه اطلاع دادرسی و حقوق شهروندی از رهگذر علت‌ها و راهکارهای مرتبط چگونه ترسیم شده است؟»، نگارندگان با بهره‌گیری از روش فرا ترکیب (Meta-synthesis)، مجموعاً ۳۳ پژوهش را از جامعه آماری پژوهش‌های مرتبط در بازه زمانی ۲۰ سال (۱۳۸۴-۱۴۰۴) احصاء کرده و سپس رابطه اطلاع دادرسی و حقوق شهروندی را از رهیافت علت‌های اصلی چالش و راهکارهای تجویز شده استخراج نموده‌اند؛ آنگاه مجموع آن‌ها را در دو دسته اصلی عوامل انسانی و عوامل غیرانسانی طبقه‌بندی کرده و مورد تحلیل قرار داده‌اند. علاوه بر ارائه داده‌های کیفی طبقه‌بندی شده و منسجم قابل استفاده برای کنش‌گران حقوقی و محققان، تبیین نگاه ویژه پژوهش‌ها به قضات در جمع علل و راهکارهای انسانی اطلاع دادرسی و همچنین تمرکز آن‌ها بر قوانین و مقررات در میان علل و راهکارهای غیرانسانی با ذکر جزئیات و مصادیق مختلف، مهم‌ترین دستاورد این نوشتار بوده است.

واژگان کلیدی: اطلاع دادرسی، حقوق شهروندی، حق دادخواهی، دادگستری.

مقدمه

مطابق اصل ۱۵۶ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، «رسیدگی و صدور حکم در مورد تظلمات، تعدیات، شکایات، حل و فصل دعاوی و رفع خصومات» از مهم‌ترین وظایف قوه قضائیه محسوب می‌شود. این مأموریت که هسته اصلی ماهیت و فلسفه وجودی قوه قضائیه را از گذشته تا کنون تشکیل داده است، اصولاً از زمینه‌های اصلی تحقق حقوق عمومی و قضایی شهروندان تلقی می‌شود. بر مبنای مطالعات تخصصی و آسیب‌شناسی‌های انجام شده (که در ادامه مورد بررسی قرار می‌گیرد)، اطلاع دادرسی، یکی از تهدیدات قابل اعتنا برای فلسفه وجودی قوه قضائیه و به تبع آن حقوق شهروندان به شمار می‌آید؛ آسیبی که از ابتدای انقلاب اسلامی تا کنون همواره گریبان‌گیر نظام قضایی جمهوری اسلامی ایران بوده است و اگرچه تلاش‌های گسترده و ارزشمندی برای مقابله یا کاهش دامنه آن صورت گرفته، اما بازهم ریشه‌های اصلی و آثارش همچنان باقی است؛ به نحوی که در اسناد تحول قوه قضائیه ابلاغی رؤسای قوه در سال‌های ۱۳۹۹ و ۱۴۰۳، «اطاله دادرسی» به عنوان «چالش» در مسیر مأموریت اصلی قوه قضائیه ذکر شده است (بند دوم اسناد مذکور).

اطاله دادرسی ثبات و کیفیت تضمین آزادی‌های عمومی و حقوق قضایی شهروندان را مستقیماً نشانه می‌رود و ضربات سهمگینی بر پیکره حقوق شهروندی وارد می‌سازد؛ مهم‌ترین نشانه آن را می‌توان در تضعیف حق دادخواهی (اصل ۳۴ قانون اساسی) و حق دسترسی به محاکمه عادلانه (ماده ۵۷ منشور حقوق شهروندی) مشاهده نمود.

تاکنون مطالعات و پژوهش‌های فراوانی در زمینه اطلاع دادرسی و تأثیر آن بر جنبه‌های مختلف نظام حقوقی از جمله حقوق شهروندی انجام گرفته و داده‌های فراوانی در این راستا تولید و ارائه شده است؛ از همین رو هدف اصلی تحقیق این است که با بهره‌گیری از روش فراترکیب (متاستز) مهم‌ترین مطالعات قبلی در این زمینه را بررسی و داده‌های موجود در آنها را طبقه‌بندی و تحلیل نموده تا از رهگذر یافته‌های تحقیق، نگاه جامع‌تر، عمیق‌تر و کارآمدتری نسبت به رابطه اطلاع دادرسی و حقوق شهروندی حاصل گردد و به دنبال آن، طراحی راهکارها و اقدامات برای کنشگران حقوقی و پژوهشگران سهولت یابد.

بر همین اساس، سؤال اصلی تحقیق، «در پژوهش‌های گذشته، رابطه اطلاع دادرسی و حقوق شهروندی از رهگذر علت‌ها و راهکارهای مرتبط چگونه ترسیم شده است؟» تعیین شده است. لازم

به ذکر است این تحقیق فرضیه آزمون نمی‌باشد.

در پژوهش حاضر ابتدا مبانی مفهومی و چارچوب نظری مورد بررسی قرار می‌گیرد؛ دادرسی، اطلاع دادرسی، حقوق شهروندی و رابطه این دو مهم‌ترین مفاهیم مورد استفاده در این تحقیق است. سپس در بخش دوم مقاله یافته‌های تحقیق اعم از یافته‌های توصیفی و یافته‌های تحلیلی معطوف به علل و راهکارهای اطلاع دادرسی از رهیافت حقوق شهروندی ارائه می‌گردد و در پایان نتایج به دست آمده جمع‌بندی خواهد شد.

- پیشینه پژوهش: بررسی نظام‌مند ادبیات موجود پیرامون اطلاع دادرسی در نظام قضایی ایران نشان می‌دهد که اولاً تعداد قابل توجهی پژوهش در این زمینه وجود دارد (بر اساس داده‌های پایگاه نورمگز، ۲۹ مدخل، پرتال جامع علوم انسانی ۸۱ مدخل و پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج) نیز ۱۷ مدخل)، ثانیاً تعداد قابل توجهی از این مداخل مستقیماً یا ضمنی به مسأله رابطه اطلاع دادرسی و حقوق شهروندی پرداخته‌اند و ثالثاً هیچ پژوهشی با استفاده از روش فراترکیب (متاسنتز) در این زمینه انجام نشده است و مهم‌ترین جنبه نوآوری تحقیق نیز به همین نکته باز می‌گردد. با توجه به اینکه اولین گام اجرای روش فراترکیب احصای منابع جهت بررسی است، پیشینه مدنظر به همراه توضیحات لازم در بخش یافته‌های تحقیق با ذکر جزئیات بیان خواهد شد.

- روش پژوهش: این پژوهش از نوع بنیادی بوده و رویکرد محققان در جمع‌آوری و تحلیل داده‌ها، توصیفی-تحلیلی است. در این پژوهش از روش فراترکیب برای تحلیل داده‌ها استفاده می‌شود. روش تحقیق فراترکیب یا متاسنتز (Meta-synthesis) نوعی مطالعه کیفی است که با هدف ترکیب نتایج چندین مطالعه کیفی گذشته انجام می‌شود تا درکی عمیق‌تر، منسجم‌تر و گسترده‌تر از یک پدیده فراهم شود؛ به بیان دیگر، پژوهشگر با ترکیب داده‌های قبلی و نتایج مطالعات پیشین، یافته‌های جدیدی استخراج می‌کند. این رویکرد به تولید دانشی عمیق‌تر و جامع‌تر از پژوهش‌های موجود منجر می‌گردد (Edwards, Davies & Edwards, 2009, p. 39). لازم به ذکر است برخلاف روش فراترکیب (meta-analysis) که داده‌های عددی را ترکیب می‌کند، متاسنتز به تحلیل تفسیرها، مضامین و مفاهیم در مطالعات کیفی می‌پردازد. در این روش، پژوهشگر از طریق فرایندی نظام‌مند شامل جستجوی ساخت‌یافته، انتخاب مطالعات، استخراج داده‌های کیفی، و ترکیب آن‌ها، نظریه‌ها یا الگوهای جدیدی تولید می‌کند. هدف اصلی، تولید فهمی نو از پدیده‌هایی پیچیده است که از طریق یک مطالعه منفرد به دست نمی‌آید (Zimmer, 2006, p. 312).

در این پژوهش با بهره‌گیری از روش فراترکیب، مهم‌ترین منابع علمی معطوف به رابطه اطلاع دادرسی

و حقوق شهروندی و بررسی‌کننده علل و راهکارها درباره زمانی ۲۰ سال (۱۳۸۴-۱۴۰۴) مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته و دستاورد این بررسی با هدف ایجاد دانش جدید و راهبردی در قالب یافته‌های توصیفی و یافته‌های تحلیلی و همچنین داده‌های انطباقی (بخش جمع‌بندی) ارائه شده است. علت انتخاب این بازه زمانی، مطرح شدن مسأله توسعه قضایی در ابتدای دهه هشتاد شمسی در قوه قضائیه و ارائه اولین پژوهش‌های مرتبط و روشمند در ابتدای بازه مذکور است.

افزون بر این، به‌کارگیری روش فراترکیب در تحلیل داده‌های این پژوهش، امکان شناسایی خلأهای موجود در ادبیات موضوعی و نیز ارائه تصویری جامع از روندهای پژوهشی در دو دهه اخیر را فراهم ساخته است. این رویکرد به پژوهشگران اجازه می‌دهد تا نه تنها یافته‌های همسو را یکپارچه کنند، بلکه تعارضات و تفاوت‌های میان مطالعات گذشته را نیز آشکار نمایند. نتیجه چنین فرایندی، دستیابی به الگوها و چارچوب‌های مفهومی نوین است که می‌تواند هم برای غنای نظری در حوزه حقوق عمومی و حقوق شهروندی سودمند باشد و هم برای طراحی سیاست‌ها و راهکارهای عملی در عرصه مدیریت قضایی مورد استفاده قرار گیرد.

۱. مبانی مفهومی و چارچوب نظری

۱.۱. دادرسی

در معنای لغوی، دادرس به فردی اطلاق می‌شود که وظیفه رسیدگی به خواسته مظلومان و بازگرداندن حقوق تضییع شده آنان را بر عهده دارد؛ به عبارتی، کسی که در جهت اجرای عدالت و احقاق حق گام برمی‌دارد، دادرس نامیده می‌شود (معین، ۱۳۹۱، ص. ۵۱۳). دادرسی در مفهوم عام، شاخه‌ای از دانش حقوق است که به بررسی ساختار و حدود صلاحیت نهادهای قضایی، انواع دعاوی و نحوه اجرای آرای دادگاه‌ها می‌پردازد و در منابع فقهی با عنوان «قضا» شناخته می‌شود. در مفهوم خاص، دادرسی به مجموعه اقداماتی اطلاق می‌شود که برای یافتن راه‌حل حقوقی در یک پرونده خاص انجام می‌گیرد (جعفری لنگرودی، ۱۳۸۷، ص. ۸۲). دادرسی در تعریف دیگر، فرایندی است که با تقاضای طرفین برای رسیدگی آغاز شده و با در نظر گرفتن واکنش احتمالی طرف مقابل، به صدور حکم توسط نهاد قضایی منتهی می‌شود. این روند مجموعه‌ای از اقدامات حقوقی و رویه‌های منظم را در بازه‌ای زمانی مشخص در بر می‌گیرد (شمس، ۱۳۸۸، ص. ۲۰).

۲.۱. اطاله دادرسی

اطاله دادرسی که عموماً با اصطلاح «Judicial Delay» یا «Delay in Judicial Proceedings» و در حقوق اروپایی با اصطلاح دقیق‌تر «Protracted Proceedings» مطرح شده است، «به تأخیری ناموجه در فرایند رسیدگی قضایی اطلاق می‌شود که سبب می‌شود روند رسیدگی به پرونده بیش از حد معمول و مورد انتظار به درازا بینجامد» (رفیعی طباطبایی، ۱۳۹۹، ص. ۳۱). قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران نیز در فصل سوم (حقوق ملت) و اصولی همچون اصل ۳۲ (منع بازداشت‌های خودسرانه)، اصل ۳۴ (حق دادخواهی)، اصل ۳۶ (قانونی بودن مجازات) و اصل ۳۷ (اصل برائت) بر دادرسی منصفانه و کارآمد تأکید دارد. همچنین، قوانین عادی نظیر آیین دادرسی مدنی و کیفری، ضوابط مشخصی را برای مراحل رسیدگی تعیین کرده‌اند. نادیده‌گرفتن این اصول می‌تواند زمینه‌ساز تأخیر در رسیدگی و بروز اطاله در فرایند دادرسی شود (رحیمیان، ۱۳۹۵، ص. ۱۰).

۳.۱. حقوق شهروندی

از منظر سیاسی شهروند به فردی اطلاق می‌شود که بر مبنای «تابعیت» و رابطه معینی که با یک نظام سیاسی و حکومت معین برقرار می‌سازد، از امتیازات مندرج در قانون اساسی و سایر قوانین داخلی یک کشور به‌ویژه حقوق مدنی و سیاسی به‌صورت برابر در مقایسه با دیگران برخوردار باشد. در تحلیل ماهیت حقوق شهروندی باید گفت این حقوق بیشتر از دسته حقوق مثبت و ایجابی یا نهادی هستند و از کشوری به کشور دیگر جلوه‌های متفاوتی دارند، به همین جهت اطلاق نداشته و در گرو انجام وظایف و تعهدات و تکالیف شهروندی است (Bellamy, 2008, pp. 77-78). در مجموع این نکته حائز اهمیت است که برخلاف حقوق جهانی بشر، تعاریف ارائه‌شده درباره حقوق شهروندی از تنوع بسیار کمتری برخوردار است، با این حال حقوق شهروندی در این پژوهش، مجموعه‌ای از حقوق، اختیارات و امتیازات افراد یا گروهایی از افراد است که با نظام سیاسی و حکومت یک کشور دارای رابطه تابعیت بوده، و به‌صورت برابر میان همه شهروندان اعمال می‌شود، و استیفا یا بهره‌مندی از تمام یا بخشی از این حقوق مشروط و مقید به انجام تکالیف شهروندی و التزام به قوانین و مقررات عمومی کشور مذکور است (ربیع زاده، ۱۴۰۲، ص. ۵۰).

۴.۱. تأثیر اطاله دادرسی بر حقوق شهروندی

حق محاکمه عادلانه و منصفانه در اسناد متعدد منطقه‌ای و بین‌المللی حقوق بشر تعریف شده است. این حق یکی از گسترده‌ترین مصادیق حقوق بشر محسوب می‌شود و تمام اسناد بین‌المللی و منطقه‌ای

حقوق بشر آن را در بیش از یک ماده گنجانده‌اند (Doebbler, 2006, p. 108). اعلامیه جهانی حقوق بشر برخی از اصول دادرسی عادلانه مانند اصل برائت تا اثبات جرم را در مواد ۶، ۷، ۸ و ۱۱ بیان کرده است اما مهم‌ترین بند آن ماده ۱۰ است که تصریح می‌کند: «هرکس با مساوات کامل حق دارد که دعوایش به وسیله دادگاه مساوی و بی‌طرفی، منصفانه و علناً رسیدگی شود و چنین دادگاهی درباره حقوق و الزامات او یا هر اتهام جزایی که به او توجه پیدا کرده باشند، اتخاذ تصمیم نماید» (Alfredsson, 1999, p. 225).

در رویه‌های قضایی بین‌المللی، تأخیر در رسیدگی‌های قضایی به عنوان یکی از مهم‌ترین چالش‌های مرتبط با حق دادرسی عادلانه شناخته می‌شود. دادگاه‌های بین‌المللی، از جمله دادگاه اروپایی حقوق بشر، برای تعیین اینکه آیا تأخیری غیرموجه بوده است، به معیارهایی مانند پیچیدگی پرونده، رفتار طرفین، و عملکرد مقامات قضایی توجه می‌کنند، برای مثال، در پرونده Zimmermann and Steiner v. Switzerland. دادگاه تأکید کرد که دولت‌ها موظف‌اند نظام قضایی خود را به گونه‌ای سازمان‌دهی کنند که امکان رسیدگی در مدت‌زمان معقول فراهم شود (Filatova, 2021, p.12). با توجه به اینکه دسترسی به دادرسی عادلانه و سریع یکی از حقوق شهروندان جامعه می‌باشد، عدم تحقق این حق می‌تواند پیامدهایی چون کاهش اعتماد عمومی به نظام قضایی، افزایش تنش‌های اجتماعی و گسترش خشونت در جامعه را به دنبال داشته باشد؛ بنابراین، رعایت این اصل برای حفظ نظم و امنیت ضروری است (میرجلیلی و مصباح، ۱۳۹۵، ص. ۳).

۲. یافته‌های پژوهش

مطابق با اصول روش فراترکیب، اولین گام، تعیین مطالعات مرتبط جهت بررسی در گام‌های بعدی است. منابع مورد بررسی در این پژوهش، شامل کلیه مطالعات، مقالات پژوهشی، پایان‌نامه‌ها و مقالات کنفرانسی است که طی سال‌های ۱۳۸۴ الی ۱۴۰۴ در زمینه علل و راهکارهای اطاله دادرسی با تأکید بر حقوق شهروندی در نظام حقوقی ایران منتشر شده‌اند. این منابع از پایگاه‌های اطلاعاتی معتبری همچون نورمگز، پرتال جامع علوم انسانی، سیویلیکا و گنج گردآوری شده‌اند. معیارهای ورود به جامعه آماری شامل تمرکز بر موضوع اطاله دادرسی، ارتباط با نظام قضایی ایران و پرداختن به ابعاد مرتبط با حقوق شهروندی بوده است.

جدول شماره (۱). جامعه آماری منابع مورد بررسی در تحقیق

ردیف	نام پایگاه	کلیدواژه	تعداد نتایج اولیه
۱	نورمگز	اطاله دادرسی	۴۷

۲	پرتال جامع علوم انسانی	۲۱
۳	سیویلیکا	۹۸
۴	پایگاه اطلاعات علمی ایران (گنج)	۴۰

در نهایت، از میان مطالعات شناسایی شده جامع آماری فوق، تعداد ۳۳ پژوهش که بیشترین انطباق را با اهداف این مطالعه، به‌ویژه در زمینه تحلیل علل و راهکارهای اطاله دادرسی در راستای تضمین حقوق شهروندی داشتند، به‌عنوان منابع نهایی به ترتیب تاریخ به شرح ذیل مورد تحلیل قرار گرفتند.

جدول شماره (۲). منابع برگزیده جهت اجرای روش فراترکیب (منبع: یافته‌های تحقیق)

ردیف	عنوان	پژوهشگر	توضیحات
۱	واکاوی چالش‌های صیانت از حقوق شهروندی در ایران؛ مطالعه موردی نهاد قوه قضائیه	شفیعی علویجه، میرحسینی، عمادزاده (۱۴۰۴)	بررسی اصول ۱۵۶ و ۱۵۹ قانون اساسی نشان می‌دهد قوه قضائیه در ایفای مسئولیت خود در حفظ عدالت و حقوق شهروندی با چالش‌هایی نظیر اطاله دادرسی، فقدان استقلال مالی، تعارض در آرای قضایی، ضعف هماهنگی میان قوا و نبود قوانین شفاف در حوزه آزادی‌های عمومی روبه‌روست. ضرورت انجام اصلاحات ساختاری و تقنینی برای ارتقای عملکرد دستگاه قضایی و تضمین حقوق شهروندان مورد تأکید قرار گرفته است.
۲	کاهش اطاله دادرسی در پرتو مدیریت دادرس بر ادله اثبات دعوا	گوینده، بیگدلی آذری، پایان (۱۴۰۲)	ضعف در ارائه ادله اثبات دعوا، ناکارآمدی قوانین و کمبود دانش حقوقی اصحاب دعوی، قضات و کارکنان موجب طولانی‌شدن روند دادرسی می‌شود. راهکارهایی مانند افزایش آگاهی حقوقی مردم، استفاده از فناوری‌های نوین در نظام قضایی، همکاری با وکلا و اصلاح قوانین موجب تضمین حق شهروندان در دسترسی به عدالت سریع و عادلانه و ارتقای کیفیت رسیدگی‌های قضایی می‌شود.
۳	علل اطاله دادرسی در پرتو حفظ حقوق شهروندی در پرونده‌های حقوقی و کیفری	سبزواری (۱۴۰۲)	طولانی‌شدن مراحل دادرسی، به‌ویژه در مرحله تحقیق، ناشی از کمبود فرهنگ‌سازی و احساس مسئولیت در جامعه و نهادهای قضایی است. مشکلاتی از جمله فشار برای افزایش کمیت پرونده‌ها، ضعف تخصص قضات، کمبود امکانات و ناهماهنگی‌های اداری موجب تأخیر در اجرای عدالت شده است.

در محاکم دادگستری		
۴	بررسی علل و عوامل اطاله دادرسی در سیستم حقوقی ایران	دارنجانی شیرازی (۱۴۰۱)
۵	علل اطاله دادرسی در امور کیفری: چرایی و راهکارها	معمدی زاده، دلیر، احمدی موسوی (۱۴۰۱)
۶	ارائه چارچوب مفهومی تحول دیجیتال قضایی در راستای حکمرانی دیجیتال	فرزانه کندری، روحانی (۱۴۰۰)
۷	اهمیت و نقش دادرسی الکترونیکی در رسیدگی‌های	خالویی تفتی، آقا عباسی (۱۴۰۰)
اطاله دادرسی نه تنها روند تحقق عدالت را کند می‌سازد، بلکه به طور مستقیم ناقض حق دسترسی سریع، مؤثر و برابر به عدالت می‌باشد. عواملی نظیر عدم آشنایی مردم با فرایندهای دادرسی، ضعف ضابطین قضایی، نقص در فن قانون‌گذاری، اشتباهات ابلاغ، تأخیر سازمان‌ها در پاسخ به استعلامات و عدم استفاده از فناوری‌های نوین منجر به ناکارآمدی سیستم دادرسی در تأمین منافع اصحاب دعوی و دفاع مؤثر از حقوق آن‌ها است. بوروکراسی اداری، کمبود قضات، عملکرد ضابطان و ابهام قوانین از جمله عواملی هستند که نه تنها موجب افزایش زمان رسیدگی به پرونده‌ها می‌شود، بلکه تأثیر مستقیمی بر کیفیت دادرسی و در نتیجه بر حقوق شهروندان دارد. از منظر حقوق شهروندی، تأخیر در رسیدگی‌های کیفری می‌تواند منجر به نقض حق برخورداری از دادرسی در زمان معقول شود. در این راستا، الزامی شدن استفاده از وکیل، توسعه دادرسی الکترونیکی و سیاست‌های کیفرزدایی از قبیل مواردی می‌باشد که منجر به تقویت کارآمدی نظام عدالت کیفری و صیانت از حقوق متهمان و بزه‌دیدگان می‌شود. دادرسی الکترونیک با استفاده از فناوری‌های پیشرفته‌ای همچون هوش مصنوعی، اینترنت اشیا و رایانش ابری، امکان انجام امور قضایی بدون محدودیت زمانی و مکانی را فراهم می‌کند. این تحول دیجیتال، دسترسی سریع و عادلانه شهروندان به عدالت را تضمین می‌کند و نقش مهمی در ارتقای حقوق شهروندی ایفا می‌نماید. فناوری اطلاعات و دادرسی الکترونیکی به عنوان راهکاری نوین در نظام قضایی معرفی شده که با کاهش زمان دادرسی، سهولت دسترسی، ارائه خدمات شبانه‌روزی و شفاف‌سازی اطلاعات، به بهبود مدیریت قضایی و تسهیل تحقق عدالت		

	قضایی		کمک می‌کند. این روند با کاهش مراجعه حضوری، صرفه‌جویی در وقت و هزینه، دسترسی سریع‌تر به اطلاعات و تقویت آگاهی عمومی، موجب ارتقای حقوق شهروندی می‌شود.
۸	نقش آموزه‌های فقهی در رعایت حقوق شهروندی و تحقق دادرسی عادلانه	خدابخشی (۱۴۰۰)	با بررسی و تکیه بر مبانی فقهی متوجه خواهیم شد، بسیاری از اصول دادرسی عادلانه ریشه در منابع فقهی دارند و قواعدی چون نحوه تحریر دعوا، ادله اثبات و توجه به سبب دعوا می‌توانند در کاهش اطاله دادرسی مؤثر باشند. این مباحث نیازمندی نظام قضایی به تدوین برنامه‌ای منسجم برای بهره‌گیری از آموزه‌های فقهی در راستای تحقق دادرسی عادلانه بیش‌ازپیش نشان می‌دهد.
۹	علل اطاله دادرسی در دعاوی مدنی و راه‌های پیشگیری از آن	باقرزاده (۱۴۰۰)	از ضروریات یک دادرسی قابل قبول سرعت عمل در حل و فصل اختلافات است. چراکه اگر دادرسی طولانی باشد، ضرر و زیان زیادی برای اصحاب دعوی از قبیل ایجاد ناامیدی، روی آوردن به انتقام شخصی در جهت جبران خسارت بدون مراجعه به مراجع قضایی و در نتیجه ناامنی‌های اجتماعی و تضعیف حکومت را در پی خواهد داشت. از جهتی گذشت زمان موجب کهنگی دلایل و مدارک می‌شود و هر چه از عمر یک پرونده و دادرسی سپری شود بر پیچیدگی آن افزوده خواهد شد و منجر به کاهش اعتماد عمومی به دستگاه قضایی شود.
۱۰	بررسی تأثیر ایجاد ابلاغ و ثبت الکترونیکی در روند دادرسی قضایی	قنبرپور، قربانی (۱۴۰۰)	روش‌های سنتی اطلاع‌رسانی و بایگانی، به‌خاطر پرهزینه بودن، خطر گم‌شدن اوراق و مدارک و ضعف دسترسی به اطلاعات، از جمله عوامل اصلی اطاله دادرسی به شمار می‌روند. با جایگزینی سامانه‌های الکترونیکی برای ابلاغ و ثبت پرونده، سرعت، دقت و شفافیت در رسیدگی افزایش یافته، خدمات قضایی غیرحضوری به مردم ارائه می‌شود و نظارت قضایی نیز بهبود می‌یابد. این تحول نقش مؤثری در حفظ حقوق شهروندان و تسهیل دسترسی برابر به عدالت ایفا می‌نماید.

۱۱	بررسی اقدامات قوه قضائیه در راستای اصلاح فرایندهای رسیدگی و تأثیر آن بر کاهش اطاله دادرسی	رفیعی طباطبایی (۱۳۹۹)	وظیفه محاکم قضایی از زمان ثبت شکایت یا دادخواست آغاز می‌شود و اصلاح فرایندهای رسیدگی از طریق اطلاع‌رسانی به مردم، مشاوره حقوقی، تخصصی‌شدن محاکم، بهره‌گیری از فناوری و تشکیل نهادهای مکمل می‌تواند نقش مؤثری در کاهش اطاله دادرسی ایفا کند. این تدابیر با بهبود سرعت رسیدگی و ارتقای دسترسی عمومی به نظام قضایی، گامی مؤثر در حفظ حقوق شهروندان و پیشگیری از ضایع شدن آن‌ها به شمار می‌آیند.
۱۲	اطاله دادرسی، مانعی جهت تحقق حقوق شهروندی	مصباح، میرجلیلی (۱۳۹۹)	کاهش زمان رسیدگی به دعاوی به‌عنوان یکی از حقوق بنیادین افراد در جامعه شناخته می‌شود. عواملی مانند قوانین غیرشفاف و پراکنده، ضعف علمی برخی قضات، نبود نظارت مؤثر بر روند دادرسی و انگیزه ناکافی در دستگاه قضایی از دلایل اصلی اطاله دادرسی هستند. این شرایط نه تنها موجب نارضایتی عمومی می‌شود؛ بلکه زمینه‌ساز بی‌اعتمادی به نظام عدالت و تضییع حقوق شهروندان نیز هست.
۱۳	مبانی، اصول و برنامه‌های پلیس ترمیمی (میانجیگری پلیسی)	اکبری، اسماعیلی، امینی اسدآبادی، حسینی‌نژاد (۱۳۹۹)	پلیس با رویکرد پیشگیرانه و حمایتی، می‌تواند به کاهش اطاله دادرسی کمک کند. این رویکرد به حقوق شهروندی توجه دارد؛ زیرا با مشارکت داوطلبانه و حفظ کرامت بزه‌دیدگان و بزه‌کاران، دسترسی عادلانه و انسانی به عدالت را تضمین می‌کند.
۱۴	چالش‌های حقوق شهروندی در دادرسی الکترونیک با نگاهی به جایگاه آن در فقه شیعه	رستگار (۱۳۹۹)	دادرسی الکترونیکی با بهره‌گیری از فناوری‌های نوین، روند رسیدگی به پرونده‌ها را سریع‌تر، دقیق‌تر و شفاف‌تر می‌کند. این روش امکان پیگیری غیرحضور، کاهش مراجعه به محاکم و صرفه‌جویی در زمان و هزینه را فراهم می‌سازد. بهره‌مندی از این نوع دادرسی مستلزم آگاهی شهروندان از حقوق و تکالیف خود در فضای مجازی و پایبندی به آن‌هاست که در نهایت به حفظ نظم عمومی و ارتقای کارآمدی نظام قضایی منجر خواهد شد.
۱۵	جایگاه ارشاد	لله خانی،	ارشاد قضایی با آگاه‌سازی طرفین دعوا از حقوق خود، بدون

۱۵	قضایی در بهبود دادرسی و تأثیر آن بر حقوق شهروندی	خالقیان (۱۳۹۸)	الزام به تبعیت از نظر قاضی، به کشف حقیقت و تطبیق آن با واقعیت کمک می‌کند. این فرایند موجب کاهش مدت و هزینه‌های دادرسی، تقویت عدالت قضایی و جلوگیری از نقض حقوق شهروندی می‌شود.
۱۶	نقش ضابطین قضایی در پیشگیری از اطاله دادرسی با نگاهی به دادگاه‌های نظامی	گیسویی (۱۳۹۸)	اطاله دادرسی به عنوان عاملی مهم در تضییع حقوق مردم و نقش ضابطین قضایی در پیشگیری از آن در دادگاه‌های نظامی در این پژوهش مورد توجه قرار گرفته است. عوامل انسانی و غیرانسانی از جمله ضعف نظارت، تأخیر در ابلاغ اوراق، قصور در اجرای دستورات و عملکرد نامطلوب ضابطین، باعث طولانی شدن دادرسی می‌شود. بهبود عملکرد ضابطین و رفع این مشکلات، نقش کلیدی در تسریع رسیدگی‌ها و حفظ حقوق شهروندی، از جمله حق دسترسی به دادرسی عادلانه و جلوگیری از تضییع حقوق دارد.
۱۷	بررسی عوامل مؤثر بر رفع اطاله دادرسی و توسعه قضایی بامطالعه موردی بر دادگستری شهرستان کرمانشاه در سال ۱۳۹۶	رفیعی طباطبایی، دارابی (۱۳۹۸)	امروزه به لحاظ افزایش جمعیت و تحت تأثیر عوامل مختلف دیگر، معضل اطاله دادرسی ابعاد گسترده‌تری به خود گرفته و کمتر از جانب مردم قابل تحمل است و اهمیت آن محسوس و آشکار است؛ زیرا این امر هم منشأ تضییع حقوق و اعمال غرض است و هم سبب می‌شود که خدمات قضایی خوب تلقی نشود و به عدم رضایتمندی به جهت ایجاد تأخیر در اجرای عدالت قضایی در جامعه منجر گردد.
۱۸	راهکارهایی برای کاهش اطاله دادرسی مالیاتی	یاوری، ادریسیان (۱۳۹۷)	تأخیر در حل و فصل اختلافات مالیاتی، نه تنها بر بودجه و درآمدهای عمومی دولت اثرگذار است، بلکه بر حقوق شهروندی مؤدیان نیز تأثیر مستقیم دارد. دادرسی طولانی مدت، موجب بلا تکلیفی مالی مؤدیان و ایجاد فشار روانی و اقتصادی بر آنان می‌شود که با اصول دادرسی منصفانه و حق دسترسی به عدالت در تعارض است؛ لذا اصلاح آیین‌نامه‌ها، آموزش قضات و محدودسازی فرایند اعتراض نه تنها سرعت رسیدگی را افزایش می‌دهند؛ بلکه با تضمین

		حقوق مؤدیان در فرایندی شفاف و منصفانه، موجب تقویت حقوق شهروندی در نظام مالیاتی می شوند.
۱۹	بررسی علل اطاله دادرسی و راهکارهای جلوگیری از آن به منظور حمایت از حقوق شهروندی	طباطبایی فر (۱۳۹۶)
۲۰	راهکارهای کاهش اطاله دادرسی کیفری با تأکید بر قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲	قریب پور (۱۳۹۵)
۲۱	علل و عوامل اطاله دادرسی در امور حقوقی	رحیمیان (۱۳۹۵)

۲۲	علل و عوامل مؤثر اطاله دادرسی در امور کیفری و راهکارهای پیشگیری از آن	کریمی (۱۳۹۴)	از منظر حقوق شهروندی، دادرسی کیفری باید بر اساس اصولی چون حق دسترسی سریع و مؤثر به دادگستری، امنیت قضایی و کرامت انسانی انجام شود. علل انسانی مانند ناآگاهی قضات از قوانین و عدم نظارت کافی بر ضابطان، منجر به نقض این حقوق می‌شود. همچنین عوامل غیرانسانی مانند کمبود تجهیزات فناوری و امکانات رفاهی کارکنان دستگاه قضایی، موجب کندی روند رسیدگی و کاهش کیفیت آن می‌گردد. از سوی دیگر، عوامل برون‌سازمانی مانند قوانین متعارض و غیر کارآمد، فقدان قطعیت در آراء و ابلاغات ناکارآمد، همگی نشان‌دهنده ضعف ساختاری در تضمین دادرسی منصفانه و سریع هستند.
۲۳	نقش وکیل در اطاله دادرسی مدنی در حقوق ایران	رضایی (۱۳۹۴)	وکلا با تسلط بر قوانین و هدایت درست دادرسی می‌توانند روند رسیدگی را تسریع کنند. راهکارهایی مانند ارتقای سطح علمی قضات، اصلاح قوانین و استفاده از فناوری‌های نوین برای بهبود کارایی دادگاه‌ها از جمله مسائلی است که اهمیت ویژه‌ای در حمایت از حقوق شهروندی و حق دسترسی به عدالت دارد.
۲۴	راه‌های پیشگیری از اطاله دادرسی در امور کیفری	شاهرخی (۱۳۹۳)	اطاله دادرسی به‌عنوان یکی از موانع تحقق عدالت کیفری، موجب لطمه به حقوق اساسی شهروندان از جمله حق رسیدگی به‌موقع، حق دادرسی عادلانه، امنیت قضایی و کرامت انسانی می‌شود. راهبردهایی چون جرم‌زدایی، کیفرزدایی و قضا زدایی، موجب کاهش دخالت‌های غیرضروری نظام کیفری در امور شهروندان است که خود تضمینی برای حفظ حریم خصوصی و آزادی‌های فردی است.
۲۵	علل اطاله دادرسی فرایند کیفری در نظام حقوقی ایران	اسفندیاری (۱۳۹۳)	مشکلات ساختاری در قانون‌گذاری، از جمله عدم رعایت فنون قانون‌نویسی و نبود سیاست جنایی منسجم، باعث تورم قوانین و سردرگمی در نظام عدالت کیفری شده و بدین ترتیب دسترسی سریع، شفاف و برابر به عدالت را مختل می‌کند. همچنین، نابسامانی در قوانین شکلی و ساختار قضایی مانند ضعف ضابطان، کمبود امکانات و نبود تخصص در گزینش

			قضات، منجر به تأخیر در روند دادرسی و تضعیف اعتماد عمومی به عدالت می‌شود. این موارد نقض آشکار اصل دادرسی منصفانه، حق برخورداری از محاکمه در زمان معقول و اصل برابری در برابر قانون است که از حقوق بنیادین شهروندی به شمار می‌آیند.
۲۶	مسئولیت مدنی دولت در قبال اطاله دادرسی	خالقی، خداینده (۱۳۹۳)	اطاله دادرسی به‌عنوان یکی از جلوه‌های ناکارآمدی نظام قضایی، آسیب مستقیمی به حق بنیادین شهروندان در بهره‌مندی از دادرسی عادلانه و به‌موقع وارد می‌کند. دولت، بر اساس اصل ۱۷۱ قانون اساسی و قواعد حقوقی، موظف به جبران زیان‌هایی است که بر اثر ضعف در خدمات قضایی، اشتباهات یا تأخیر در رسیدگی ایجاد می‌شود. کاهش این معضل از طریق اصلاح قوانین، استفاده از فناوری و تجربه‌های بین‌المللی منجر به حفظ و حمایت از حقوق شهروندی می‌شود.
۲۷	راهبردهای وضعی پیشگیری از جرائم سایبری	بهره‌مند، کوره‌پز، سلیمی (۱۳۹۳)	نبود درک صحیح از جرائم سایبری و اقدامات پیشگیرانه ناکارآمد می‌تواند منجر به افزایش پرونده‌های قضایی، سردرگمی نهادهای ذی‌ربط و در نهایت افزایش بار بر دوش دستگاه قضایی شود که خود از عوامل مهم در بروز اطاله دادرسی است. از سوی دیگر، این‌گونه سیاست‌های پیشگیرانه ممکن است به نقض آزادی‌های فردی منجر می‌شوند. هنگامی که اقدامات پیشگیرانه بدون تمایز میان بزهکار و شهروند عادی اعمال می‌شوند، بی‌عدالتی ساختاری پدید می‌آید که سبب تضعیف اعتماد عمومی به نظام حقوقی می‌شود.
۲۸	اعتبارسنجی الگوی آموزش نیروی انسانی با رویکرد شایستگی	آرمان، خسروی (۱۳۹۲)	کیفیت نیروی انسانی، به‌ویژه در دستگاه قضایی، نقش کلیدی در سرعت، دقت و کارآمدی فرایند دادرسی ایفا می‌کند. اگر دستگاه قضایی از منابع انسانی توانمند، با دانش و مهارت کافی بهره‌مند باشد، بسیاری از موانع در مسیر رسیدگی به پرونده‌ها کاهش‌یافته و فرایند دادرسی تسهیل می‌گردد. در این راستا، این امر مستقیماً به تحقق حقوق شهروندی مرتبط است؛ زیرا حق برخورداری از دادرسی منصفانه و در زمان

			معقول یکی از حقوق بنیادین شهروندان است؛ بنابراین، سرمایه‌گذاری بر آموزش مبتنی بر شایستگی نیروی انسانی در نظام قضایی می‌تواند به کاهش اطاله دادرسی و تقویت اعتماد عمومی به عدالت قضایی کمک کند.
۲۹	بازمهندسی فرایندهای رسیدگی کیفری در دادگاه‌های عمومی و انقلاب مبتنی بر کاربرد فناوری اطلاعات	زارع، نوری (۱۳۹۱)	ضرورت مهندسی مجدد فرایندهای دادرسی، ریشه بسیاری از مشکلات فعلی مانند طولانی‌بودن روند رسیدگی، تداخل نهادها، ضعف در اطلاع‌رسانی و فقدان ساختار یکپارچه اطلاعاتی است. این موانع، به طور مستقیم منجر به نقض حقوق بنیادین شهروندان از جمله حق دادرسی سریع، دسترسی برابر به عدالت و حق اطلاع‌رسانی مؤثر می‌شوند. در همین این راستا، نقش فناوری اطلاعات به‌عنوان ابزاری کلیدی برای کاهش زمان رسیدگی، حذف موازی‌کاری، تسهیل ابلاغ و ثبت پرونده‌ها و شفاف‌سازی فرایندها است.
۳۰	عوامل انسانی اطاله دادرسی در امور کیفری	گلدوست جویباری، اکبری (۱۳۸۸)	اطاله دادرسی به‌عنوان یکی از چالش‌های اساسی دستگاه قضا، نه تنها سبب تضعیف اعتماد عمومی به عدالت می‌شود، بلکه منجر به نقض صریح حقوق شهروندان از جمله حق دسترسی به دادگاه صالح در زمان معقول می‌گردد. عوامل انسانی، به‌ویژه نقش قضات و کارمندان اداری، از مهم‌ترین دلایل بروز این مشکل در فرایند دادرسی هستند.
۳۱	تأثیر قرارهای قاطع دعوی بر اطاله دادرسی	حبیب‌پور (۱۳۸۷)	اطاله دادرسی یکی از عوامل مهم نقض حقوق شهروندی است. وقتی رسیدگی قضایی به‌موقع انجام نشود، حق مردم برای دسترسی مؤثر و عادلانه به دادگستری زیر سؤال می‌رود. تأخیر در دادرسی، نه تنها اعتماد عمومی را از بین می‌برد؛ بلکه کرامت و امنیت حقوقی افراد را نیز خدشه‌دار می‌سازد.
۳۲	علل اطاله دادرسی و راهکارهای جلوگیری از آن	عبادی (۱۳۸۵)	اطاله دادرسی نه تنها باعث کاهش اعتماد مردم به سیستم قضایی می‌شود، بلکه حقوق شهروندان مانند دسترسی به عدالت در زمان مناسب را نقض می‌کند. از جمله علل اطاله دادرسی، تراکم پرونده‌ها در دادگاه‌ها، تأخیر در پاسخگویی نهادهای دولتی به استعلامات قضایی و ناکارآمدی ساختار اداری است. با تصویب قوانین جدید، استفاده از نهادهای

			غیردولتی مانند شورای حل اختلاف و داوری و بهبود عملکرد ادارات، می‌توان این مشکل را کاهش داد.
۳۳	مشکلات و عوامل ریشه‌ای اطلاع دادرسی	معاونت و حقوقی و توسعه قضایی (۱۳۸۵)	فرایند دادرسی شامل مجموعه مراحل دریافت دادخواست تا اجرای حکم است که در سیستم قضایی ما به دلیل مشکلات و کاستی‌های موجود مسیری بس طولانی و وقت‌گیر را تجربه می‌کند. عواملی همچون ضعف در نظام ابلاغ، کمبود و توزیع نامتناسب شعب قضایی، فقدان دسترسی مناسب قضات به قوانین و فقدان نظارت مستمر و... از منظر حقوق شهروندی، این موانع منجر به نقض حق برخورداری از دادرسی سریع و مؤثر، حق دسترسی برابر به عدالت و اصل شفافیت در رسیدگی می‌گردد.

۱.۲. یافته‌های توصیفی

۱.۱.۲. فراوانی مطالعات و پوشش زمانی

یافته‌های تحقیق در بازه زمانی ۲۰ ساله (۱۳۸۴-۱۴۰۴) نشان‌دهنده توزیع متفاوت تحقیقات در دوره‌های زمانی گوناگون است. بیشترین حجم مطالعات معادل ۳۳/۳۴ درصد مربوط به بازه زمانی ۱۳۹۶-۱۴۰۰ بوده که این دوره را به پرتکرارترین مقطع تحقیقاتی تبدیل کرده و رابطه مستقیمی با طرح موضوع اطلاع دادرسی، حقوق شهروندی و تحول قوه قضائیه در این سال‌ها دارد. دوره ۱۳۹۱-۱۳۹۵ با سهم ۳۰/۳۰ درصدی در رتبه دوم قرار دارد، در حالی که بازه ۱۴۰۱-۱۴۰۴ حدود ۲۴ درصد از پژوهش‌ها را به خود اختصاص داده است. قدیمی‌ترین دوره مورد بررسی ۱۳۸۵-۱۳۹۰ با ۱۲/۱۲ درصد کمترین سهم را در میان بازه‌های مطالعاتی دارد.

جدول شماره (۳). پوشش زمانی پژوهش‌های مورد مطالعه (منبع: یافته‌های تحقیق)

پوشش زمانی	درصد	فراوانی
۱۳۸۵-۱۳۹۰	۱۲/۱۲	۴
۱۳۹۱-۱۳۹۵	۳۰/۳۰	۱۰
۱۳۹۶-۱۴۰۰	۳۳/۳۴	۱۱
۱۴۰۱-۱۴۰۴	۲۴/۲۴	۸
مجموع	۱۰۰	۳۳

۲.۱.۲. قالب پژوهشی (نوع مأخذ)

در میان منابع بررسی شده، بیشترین سهم به مقالات پژوهشی اختصاص دارد و حدود ۶۹ درصد از کل نمونه‌ها را شامل می‌شود. از لحاظ میزان تکرار، مقالات پژوهشی، پایان‌نامه‌ها و مقالات کنفرانسی به ترتیب بیشترین فراوانی را دارا هستند.

جدول شماره (۴). نوع قالب پژوهشی (مأخذ) منابع (منبع: یافته‌های تحقیق)

قالب پژوهشی	درصد	فراوانی
مقاله پژوهشی	۶۹/۷۰	۲۳
پایان‌نامه	۲۱/۲۱	۷
مقاله کنفرانسی	۹/۰۹	۳
مجموع	۱۰۰	۳۳

۳.۱.۲. مقوله‌بندی پژوهش‌ها بر اساس موضوعات مورد مطالعه

بر اساس موضوعات مطالعات گذشته، می‌توان سه موضوع اصلی را شناسایی کرد. بیشترین حجم مطالعات، یعنی حدود ۶۳ درصد، به بررسی علل و عوامل اطاله دادرسی و ارائه راهکارهای کاهش آن اختصاص یافته‌اند و از این منظر، به تحلیل ساختاری و کارکردی نظام دادرسی پرداخته‌اند. حدود ۱۸ درصد از پژوهش‌ها، به بررسی تأثیر مستقیم اطاله دادرسی بر حقوق شهروندی توجه نموده و نقش این مسئله را در نقض حقوق شهروندان تحلیل کرده‌اند. در نهایت، ۱۸ درصد باقی مانده بر نقش فناوری و دادرسی الکترونیک تمرکز داشته و بر اینکه چگونه بهره‌گیری از ابزارهای فناورانه می‌تواند موجب تسریع فرایند رسیدگی و ارتقای عدالت قضایی شود، تأکید داشته‌اند.

جدول شماره (۵). مقوله بندی پژوهش‌ها حسب موضوع (منبع: یافته‌های تحقیق)

موضوعات	درصد	فراوانی
بررسی علل و راهکارهای کاهش اطاله دادرسی	۶۳/۶۴	۲۱
تأثیر مستقیم اطاله دادرسی بر حقوق شهروندی	۱۸/۱۸	۶
نقش فناوری نوین و دادرسی الکترونیک	۱۸/۱۸	۶
مجموع	۱۰۰	۳۳

۲.۲. یافته‌های تحلیلی

۲.۲.۱. فراترکیب علل اطاله دادرسی و رابطه آن با حقوق شهروندی

مطابق یافته‌های تحقیق، علل اطاله دادرسی که به نوعی نقض‌کننده حقوق شهروندی یا مصادیق آن هستند را می‌توان به صورت نظام‌مند در دو دسته کلی عوامل انسانی و عوامل غیرانسانی طبقه‌بندی کرد. در جدول زیر، علل مطرح شده در منابع به همراه طبقه‌بندی محتوایی و شرح منابع بیان شده است:

جدول شماره (۶). فراترکیب علل اطاله دادرسی در منابع برگزیده (منبع: یافته‌های تحقیق)

ردیف	شاخه فرعی	عامل	فراوانی در منابع	منابع
عوامل انسانی	قضات	ناکافی بودن تجربه عمومی و دانش قضایی و عدم اطلاع از فرایندها	۱۷	شفیعی علویجه، میرحسینی و عمادزاده (۱۴۰۴)، سبزواری (۱۴۰۲)، گوینده، بگدلی آذری و پایان (۱۴۰۲)، دارنجانی شیرازی (۱۴۰۱)، خدابخشی (۱۴۰۰)، باقرزاده (۱۴۰۰)، مصباح و میرجلیلی (۱۳۹۹)، رفیعی طباطبایی (۱۳۹۹)، قریب‌پور (۱۳۹۵)، رحیمیان (۱۳۹۵)، کریمی (۱۳۹۴)، رضایی (۱۳۹۴)، اسفندیاری (۱۳۹۳)، شاه‌رخ (۱۳۹۳)، گلدوست جویباری و اکبری (۱۳۸۸)، حبیب‌پور (۱۳۸۷)، عبادی (۱۳۸۵)
		عدم اشراف بر مفاد پرونده	۶	مصباح و میرجلیلی (۱۳۹۹)، گیسویی (۱۳۹۸)، یآوری و ادريسيان (۱۳۹۷)، کریمی (۱۳۹۴)، شاه‌رخ (۱۳۹۳)، گلدوست جویباری و اکبری (۱۳۸۸)
		فرصت ناکافی برای رسیدگی	۴	سبزواری (۱۴۰۲)، معتمدی‌زاده، دلیر و احمدی‌موسوی (۱۴۰۱)، مصباح و میرجلیلی (۱۳۹۹)، کریمی (۱۳۹۴)
		اعمال سلیقه و تبعیض‌های ناروا در برخی از پرونده‌ها	۳	یآوری و ادريسيان (۱۳۹۷)، کریمی (۱۳۹۴)، گلدوست جویباری و اکبری (۱۳۸۸)

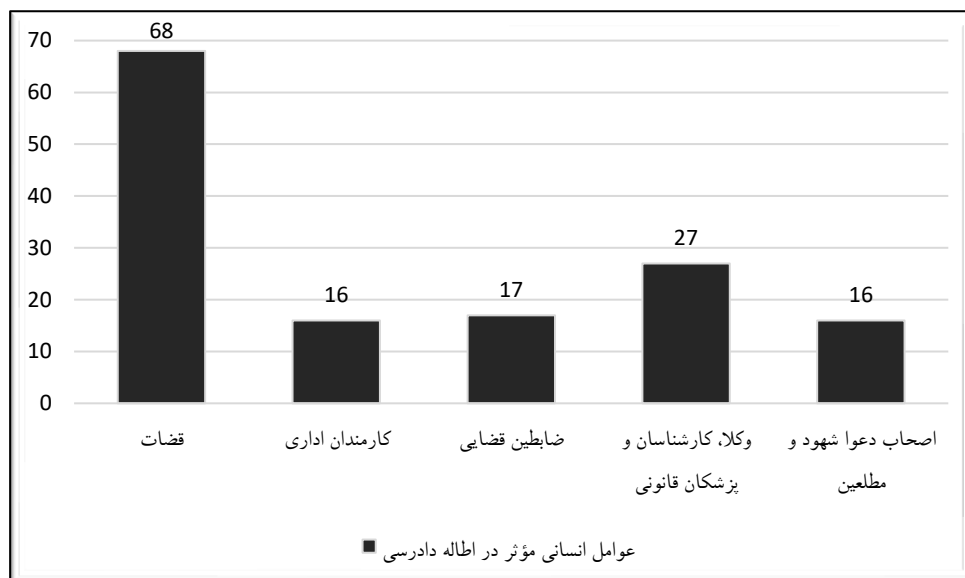
کارمندان اداری	ناکافی بودن دانش و مهارت عمومی	۳	معمدی زاده، دلیر و احمدی موسوی (۱۴۰۱)، دارنجانی شیرازی (۱۴۰۱)، گلدوست جویباری و اکبری (۱۳۸۸)
	تأخیر و اشتباه در انجام دستورات	۷	گوینده، بگدلی آذری و پایان (۱۴۰۲)، دارنجانی شیرازی (۱۴۰۱)، معمدی زاده، دلیر و احمدی موسوی (۱۴۰۱)، گیسویی (۱۳۹۸)، کریمی (۱۳۹۴)، اسفندیاری (۱۳۹۳)، گلدوست جویباری و اکبری (۱۳۸۸)
	کمبود کارمند	۶	شفیعی علویجه، میرحسینی و عمادزاده (۱۴۰۴)، معمدی زاده، دلیر و احمدی موسوی (۱۴۰۱)، طباطبایی و دارابی (۱۳۹۶)، قریب پور (۱۳۹۵)، کریمی (۱۳۹۴)، شاهرخی (۱۳۹۳)
ضابطین قضایی	تخصصی نبودن ضابطین	۳	معمدی زاده، دلیر و احمدی موسوی (۱۴۰۱)، باقرزاده (۱۴۰۰)، طباطبایی فر (۱۳۹۶)
	نواقص بازجویی مقدماتی	۳	باقرزاده (۱۴۰۰)، کریمی (۱۳۹۴)، گلدوست جویباری و اکبری (۱۳۸۸)
	عدم پاسخگویی و رفتارهای غیرمسئولانه	۵	گوینده، بگدلی آذری و پایان (۱۴۰۲)، معمدی زاده، دلیر و احمدی موسوی (۱۴۰۱)، گیسویی (۱۳۹۸)، اسفندیاری (۱۳۹۳)، گلدوست جویباری و اکبری (۱۳۸۸)
	استفاده از نیروی های کم تجربه	۶	دارنجانی شیرازی (۱۴۰۱)، معمدی زاده، دلیر و احمدی موسوی (۱۴۰۱)، باقرزاده (۱۴۰۰)، گیسویی (۱۳۹۸)، رحیمیان (۱۳۹۵)، گلدوست جویباری و اکبری (۱۳۸۸)
	عدم آشنایی با رویه های قضایی	۴	باقرزاده (۱۴۰۰)، گیسویی (۱۳۹۸)، کریمی (۱۳۹۴)، گلدوست جویباری و اکبری (۱۳۸۸)
	فقدان کارشناسان تخصصی	۴	باقرزاده (۱۴۰۰)، گیسویی (۱۳۹۸)، کریمی (۱۳۹۴)، گلدوست جویباری و اکبری (۱۳۸۸)
وکلا، کارشناسان و پزشکان قانونی	کم توجهی به	۴	باقرزاده (۱۴۰۰)، رضایی (۱۳۹۴)، گلدوست جویباری و

		جایگاه و کلا	اکبری (۱۳۸۸)، معاونت حقوقی و توسعه قضایی (۱۳۸۵)
		محرومیت برخی مناطق از کارشناس	۲ باقرزاده (۱۴۰۰)، گلدوست جویباری و اکبری (۱۳۸۸)
		محرومیت برخی مناطق از پزشک	۳ باقرزاده (۱۴۰۰)، شاه‌رخ (۱۳۹۳)، گلدوست جویباری و اکبری (۱۳۸۸)
		تلاش برخی از وکلا برای اطاله دادرسی	۳ رفیعی طباطبایی (۱۳۹۹)، رحیمیان (۱۳۹۵)، رضایی (۱۳۹۴)
		فقدان وکیل در پرونده	۷ گوینده، بگدلی‌آذری و پایان (۱۴۰۲)، دارنجانی شیرازی (۱۴۰۱)، باقرزاده (۱۴۰۰)، رفیعی طباطبایی (۱۳۹۹)، کریمی (۱۳۹۴)، رضایی (۱۳۹۴)، اسفندیاری (۱۳۹۳)
		عدم آگاهی اصحاب دعوا	۴ دارنجانی شیرازی (۱۴۰۱)، باقرزاده (۱۴۰۰)، کریمی (۱۳۹۴)، گلدوست جویباری و اکبری (۱۳۸۸)
		صحنه‌سازی	۳ دارنجانی شیرازی (۱۴۰۱)، اسفندیاری (۱۳۹۳)، گلدوست جویباری و اکبری (۱۳۸۸)
	اصحاب دعوا، شهود و مطلعین	کتمان حقایق	۵ دارنجانی شیرازی (۱۴۰۱)، قنبرپور و قربانی (۱۴۰۰)، معتمدی‌زاده، دلیر و احمدی موسوی (۱۴۰۱)، اسفندیاری (۱۳۹۳)، گلدوست جویباری و اکبری (۱۳۸۸)
		طرح ناقص دعاوی	۴ گوینده، بگدلی‌آذری و پایان (۱۴۰۲)، دارنجانی شیرازی (۱۴۰۱)، معتمدی‌زاده، دلیر و احمدی موسوی (۱۴۰۱)، مصباح و میرجلیلی (۱۳۹۹)، اسفندیاری (۱۳۹۳)
۴. امکانات و تجهیزات	۱۲	فقدان یا نقصان در به کارگیری فناوری‌های	شفیعی علویجه، میرحسینی و عمادزاده (۱۴۰۴)، گوینده، بگدلی‌آذری و پایان (۱۴۰۲)، دارنجانی شیرازی (۱۴۰۱)، باقرزاده (۱۴۰۰)، خالویی

جدید		تفتی و آقاعباسی (۱۴۰۰)، فرزانه‌کندری و روحانی (۱۴۰۰)، قنبرپور و قربانی (۱۴۰۰)، رفیعی طباطبایی (۱۳۹۹)، مصباح و میرجلیلی (۱۳۹۹)، رستگار (۱۳۹۹)، قریب‌پور (۱۳۹۵)، کریمی (۱۳۹۴)
نبود امکانات سخت افزاری و پشتیبانی	۴	دارنجانی شیرازی (۱۴۰۱)، باقرزاده (۱۴۰۰)، قریب‌پور (۱۳۹۵)، معاونت حقوقی و توسعه قضایی (۱۳۸۵)
عدم هماهنگی با سایر نهادها و ارگان‌ها	۳	گیسویی (۱۳۹۸)، قریب‌پور (۱۳۹۵)، معاونت حقوقی و توسعه قضایی (۱۳۸۵)
فرایندها و رویه‌های اجرایی/داری	۱	قریب‌پور (۱۳۹۵)
فرایندهای معیوب جذب قضات و کارمندان	۱	گیسویی (۱۳۹۸)
ضعف در نهادها و فرایندهای نظارتی	۱	گیسویی (۱۳۹۸)
ناکافی بودن فرایندها و الزامات برای دانش‌افزایی نیروی انسانی	۵	گوینده، بگدلی‌آذری و پایان (۱۴۰۲)، سبزواری (۱۴۰۲)، گیسویی (۱۳۹۸)، طباطبایی و دارابی (۱۳۹۶)، حبیب‌پور (۱۳۸۷)
فقدان فرایندهای قانونی برای پیشگیری از جرائم	۲	معمدی‌زاده، دلیر و احمدی‌موسوی (۱۴۰۱)، دارنجانی شیرازی (۱۴۰۱)
بی‌توجهی به فنون و تشریفات فنی در وضع	۹	شفیعی‌علویجه، میرحسینی و عمادزاده (۱۴۰۴)، سبزواری (۱۴۰۲)، معمدی‌زاده، دلیر و احمدی‌موسوی (۱۴۰۱)، دارنجانی شیرازی (۱۴۰۱)

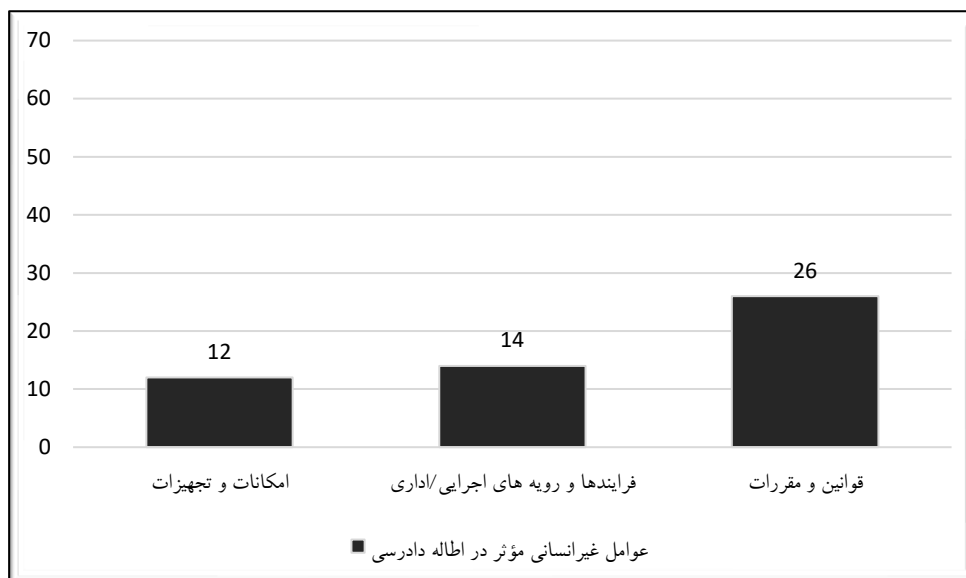
قوانین		باقرزاده (۱۴۰۰)، مصباح و میرجلیلی (۱۳۹۹)، طباطبایی فر (۱۳۹۶)، رحیمیان (۱۳۹۵)، عبادی (۱۳۸۵)
کثرت و تنوع قوانین و عناوین مجرمانه	۱۲	شفیعی علویجه، میرحسینی و عمادزاده (۱۴۰۴)، معتمدی زاده، دلیر و احمدی موسوی (۱۴۰۱)، دارنجانی شیرازی (۱۴۰۱)، باقرزاده (۱۴۰۰)، مصباح و میرجلیلی (۱۳۹۹)، یاوری و ادريسيان (۱۳۹۷)، طباطبایی فر (۱۳۹۶)، قریب پور (۱۳۹۵)، رحیمیان (۱۳۹۵)، کریمی (۱۳۹۴)، اسفندیاری (۱۳۹۳)، شاهرخی (۱۳۹۳)، عبادی (۱۳۸۵)
تغییرات مداوم قوانین کیفری	۱	معتمدی زاده، دلیر و احمدی موسوی (۱۴۰۱)
ضعف در قوانین شکلی و آئین دادرسی	۴	باقرزاده (۱۴۰۰)، یاوری و ادريسيان (۱۳۹۷)، رحیمیان (۱۳۹۵)، اسفندیاری (۱۳۹۳)،

نمودار شماره (۱). فراوانی عوامل انسانی مؤثر در اطلاع دادرسی (منبع: یافته‌های تحقیق)

مطابق یافته‌های تحقیق، در مجموع ۳۳ منبعی که در بازه زمانی ۲۰ ساله با روش فراترکیب بررسی شده است، بیشترین سهم عوامل به عوامل انسانی (با وزن بیش از ۷۰٪ در میان سایر عوامل) و ذیل آن، شاخه فرعی قضات اختصاص دارد. این عوامل در ۱۲ ردیف و جمعاً ۶۸ بار در منابع مورد اشاره قرار گرفته است. سایر عوامل انسانی نیز مجموعاً در ۱۸ ردیف مجموعاً ۷۶ بار در منابع بررسی شده است. بر مبنای فراترکیب مطالعات گذشته، ناکافی بودن تجربه عمومی و دانش قضایی و عدم اطلاع از فرایندها، عدم اشراف بر مفاد پرونده، فرصت ناکافی برای رسیدگی، اعمال سلیقه و تبعیض‌های ناروا در برخی از پرونده‌ها، ارجاع‌دهی بدون ضابطه، فقدان انگیزه به دلیل حمایت‌های مادی و معنوی ناکافی، بی دقتی در ساختار دستوری نگارش رأی، لحاظ نشدن تخصص قضات، دستورات غیر لازم یا ناقص، کمبود قاضی، خطای قضات در مراحل تحقیقات مقدماتی، عدم تعیین وقت به صورت مناسب و ساختارمند به عنوان عوامل ایجاد کننده اطلاع دادرسی مؤثر بر حقوق شهروندی مطرح شده‌اند. اگرچه بر اساس تاریخ تعدادی از مطالعات، برای رفع برخی از عوامل (مانند فقدان انگیزه به دلیل حمایت‌های مادی و معنوی ناکافی یا کمبود قاضی) اقدامات بسیاری انجام شده است اما این اقدامات ریشه‌ای و شبکه‌ای نبوده و در برطرف نمودن علل احصا شده موفقیت زیادی نداشته‌اند.

نمودار شماره (۲). فراوانی عوامل غیرانسانی مؤثر در اطلاع دادرسی (منبع: یافته‌های تحقیق)

در میان عوامل غیرانسانی، شاخه فرعی قوانین و مقررات با ۵ ردیف جمعاً ۲۶ بار در منابع تکرار شده است. به پشتوانه فراترکیب مطالعات گذشته، فقدان فرایندهای قانونی برای پیشگیری از جرائم، بی‌توجهی به فنون و تشریفات فنی در وضع قوانین، کثرت و تنوع قوانین و عناوین مجرمانه، تغییرات مداوم قوانین کیفری، ضعف در قوانین شکلی و آئین دادرسی به عنوان عوامل ایجاد کننده اطلاع دادرسی مؤثر بر حقوق شهروندی مطرح شده‌اند.

۲.۲.۲. فراترکیب راهکارهای رفع اطلاع دادرسی در راستای حقوق شهروندی

بر اساس یافته‌های تحقیق، مجموعه‌ای از راهکارهای رفع اطلاع دادرسی در راستای تضمین حقوق شهروندی در منابع مورد بررسی بیان شده است. این راهکارها در قالب دو دسته کلی، شامل راهکارهای انسانی و راهکارهای غیرانسانی، طبقه‌بندی شده‌اند:

جدول شماره (۷). فراترکیب راهکارهای رفع اطلاع دادرسی در منابع برگزیده (منبع: یافته‌های تحقیق)

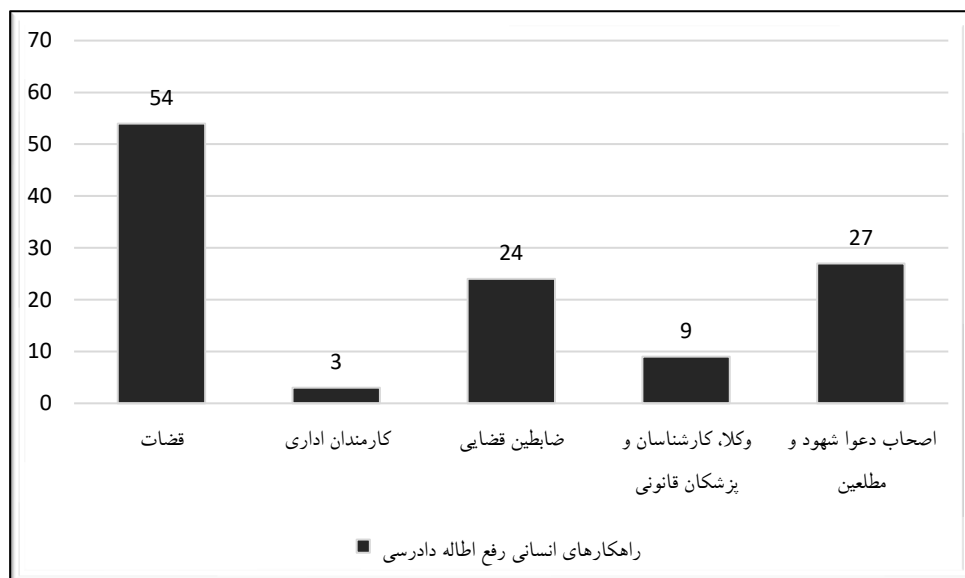
شماره	شاخه فرعی	راهکار	فراوانی در منابع	منابع
۱	قضات	آموزش ضمن خدمت قضات	۱۲	دارنجانی شیرازی (۱۴۰۱)، خدابخشی (۱۴۰۰)، لاله خانی و خالقیان (۱۳۹۸)، طباطبایی و دارابی (۱۳۹۶)، قریب‌پور (۱۳۹۵)

رحیمیان (۱۳۹۵)، کریمی (۱۳۹۴)، رضایی (۱۳۹۴)، اسفندیاری (۱۳۹۳)، شاهرخی (۱۳۹۳)، گلدوست جویباری و اکبری (۱۳۸۸)، حبیب پور (۱۳۸۷)				
خدا بخشی (۱۴۰۰)، طباطبایی و دارابی (۱۳۹۶)، کریمی (۱۳۹۴)، رضایی (۱۳۹۴)، اسفندیاری (۱۳۹۳)	۵	امکان ادامه تحصیل برای قضات		
شاهرخی (۱۳۹۳)، گلدوست جویباری و اکبری (۱۳۸۸)	۲	شایسته سالاری در تعیین مدیران		
خدا بخشی (۱۴۰۰)، قریب پور (۱۳۹۵)، کریمی (۱۳۹۴)	۳	تشویق قضات به فعالیت های پژوهشی		
رضایی (۱۳۹۴)	۱	بهره گیری از ظرفیت دانشجویان برای دستیاری		
شفیعی علویچه، میرحسینی و عمادزاده (۱۴۰۴)	۱	الزامی شدن مراجعه به کارشناس		
یاوری و ادريسيان (۱۳۹۷)، رضایی (۱۳۹۴)، خالقی و خدا بنده (۱۳۹۳)	۳	ارجاع دعاوی پیچیده به قضات ماهر		
سبزواری (۱۴۰۲)، گوینده، بگدلی آذری و پایان (۱۴۰۲)، کریمی (۱۳۹۴)، شاهرخی (۱۳۹۳)، گلدوست جویباری و اکبری (۱۳۸۸)، معاونت حقوقی و توسعه قضایی (۱۳۸۵)	۶	باز طراحی مدل ارجاع پرونده		
گیسویی (۱۳۹۸)، اسفندیاری (۱۳۹۳)	۲	ارزیابی عملکرد و پاداش مناسب		
شاهرخی (۱۳۹۳)	۱	بهبود تعامل قضات و کارمندان		

		بازطراحی ساختار تعیین وقت رسیدگی	۲	رفیعی طباطبایی (۱۳۹۹)، شاهرخی (۱۳۹۳)
		آموزش فناوری های نوین	۷	دارنجانی شیرازی (۱۴۰۱)، فرزانه کندی و روحانی (۱۴۰۰)، رستگار (۱۳۹۹)، رحیمیان (۱۳۹۵)، رضایی (۱۳۹۴)، بهره مند، کوره پز و سلیمی (۱۳۹۳)، اسفندیاری (۱۳۹۳)
		تعیین سررسیدهای مشخص برای دعاوی	۴	رفیعی طباطبایی (۱۳۹۹)، کریمی (۱۳۹۴)، رضایی (۱۳۹۴)، معاونت حقوقی و توسعه قضایی (۱۳۸۵)
		بهینه سازی اخذ استعلامات	۲	طباطبایی فر (۱۳۹۶)، معاونت حقوقی و توسعه قضایی (۱۳۸۵)
		بازطراحی شیوه جایابی زندانیان به مراجع قضائی	۳	قریب پور (۱۳۹۵)، گلدوست جویباری و اکبری (۱۳۸۸)، معاونت حقوقی و توسعه قضایی (۱۳۸۵)
		کارمندان اداری	۳	دارنجانی شیرازی (۱۴۰۱)، خدابخشی (۱۴۰۰)، قریب پور (۱۳۹۵)
	ضابطین قضایی	تربیت ضابطین تخصصی	۲	معمدی زاده، دلیر و احمدی موسوی (۱۴۰۱)، طباطبایی فر (۱۳۹۶)
		کنترل روند بازجوئی	۱	کریمی (۱۳۹۴)
		نظارت بر گزارش های کلانتری	۲	علی اکبری، اسماعیلی، امینی اسدآبادی و حسینی نژاد (۱۳۹۹)، گیسویی (۱۳۹۸)
		تشکیل پلیس قضایی	۹	دارنجانی شیرازی (۱۴۰۱)، اکبری، اسماعیلی، امینی اسدآبادی و حسینی نژاد (۱۳۹۹)، زارع و نوری (۱۳۹۷)، طباطبایی فر (۱۳۹۶)، قریب پور (۱۳۹۵)، کریمی (۱۳۹۴)، رضایی (۱۳۹۴)، اسفندیاری (۱۳۹۳)

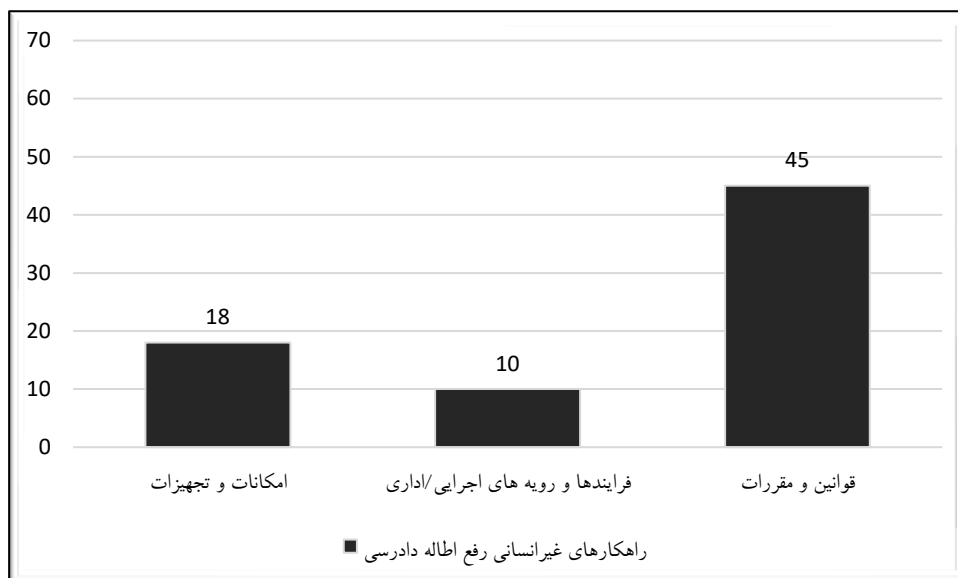
دارابی (۱۳۹۶)			
باقرزاده (۱۴۰۰)، کریمی (۱۳۹۴)	۲	گسترش قاعده مرور زمان در دعای کیفری	
باقرزاده (۱۴۰۰)	۱	گسترش مراجع شبه قضایی و دادگاه‌های صلح	
معمدی‌زاده، دلیر و احمدی موسوی (۱۴۰۱)، باقرزاده (۱۴۰۰)	۲	تشکیل ستاد پیشگیری و مقابله با جرائم خاص	
شفیعی علویجه، میرحسینی و عمادزاده (۱۴۰۴)، معمدی‌زاده، دلیر و احمدی موسوی (۱۴۰۱)، باقرزاده (۱۴۰۰)، رفیعی طباطبایی (۱۳۹۹)، قریب‌پور (۱۳۹۵)، رحیمیان (۱۳۹۵)، کریمی (۱۳۹۴)، حبیب‌پور (۱۳۸۷)، عبادی (۱۳۸۵)	۹	تخصصی‌شدن مراجع قضایی	
باقرزاده (۱۴۰۰)، یآوری و ادریسیان (۱۳۹۷)، طباطبایی و دارابی (۱۳۹۶)، قریب‌پور (۱۳۹۵)، کریمی (۱۳۹۴)، رضایی (۱۳۹۴)، شاهرخی (۱۳۹۳)	۷	بازبینی مقررات نظارتی	
رفیعی طباطبایی (۱۳۹۹)، طباطبایی و دارابی (۱۳۹۶)	۲	توسعه دادگاه‌های موقت در قوانین	

نمودار شماره (۳). فراوانی راهکارهای انسانی رفع اطلاع دادرسی (منبع: یافته‌های تحقیق)

در مطالعات گذشته، فراوانی راهکارهای رفع اطلاع دادرسی در راستای تقویت حقوق شهروندی همانند فراوانی عوامل است، یعنی عوامل انسانی و شاخه فرعی قضات با ۵۴ بار تکرار در منابع بیشترین تعداد را به خود اختصاص داده است. اصحاب دعوا نیز در جایگاه دوم قرار گرفته است. آموزش ضمن خدمت قضات، امکان ادامه تحصیل برای قضات، شایسته‌سالاری در تعیین مدیران، تشویق قضات به فعالیت‌های پژوهشی، بهره‌گیری از ظرفیت دانشجویان برای دستیاری، الزامی شدن مراجعه به کارشناس، ارجاع دعاوی پیچیده به قضات ماهر، بازطراحی مدل ارجاع پرونده، ارزیابی عملکرد و پاداش مناسب، بهبود تعامل قضات و کارمندان، بازطراحی ساختار تعیین وقت رسیدگی، آموزش فناوری‌های نوین، تعیین سررسیدهای مشخص برای دعاوی، بهینه‌سازی اخذ استعلامات، بازطراحی شیوه جابجایی زندانیان به مراجع قضائی راهکارهای مطرح شده در منابع برگزیده هستند. در میان راهکارهای مطرح شده، تأکید ویژه بر فعالیت‌های فرهنگی و آموزشی برای عموم شهروندان (۲۷ بار) و ارائه راهکارهای متنوع در این زمینه، نشان‌دهنده خلأ جدی در عرصه مذکور طی ۲۰ سال گذشته است.

نمودار شماره (۴). فراوانی راهکارهای غیرانسانی رفع اطلاع دادرسی (منبع: یافته‌های تحقیق)

همانند فراوانی عوامل غیرانسانی، شاخه فرعی قوانین و مقررات ذیل عوامل غیرانسانی بیش از سایر راهکارها مورد توجه منابع برگزیده بوده است. کیفرزدایی و جرم‌زدایی، متناسب‌سازی و ساده‌سازی مقررات شکلی، گسترش قاعده مرور زمان در دعاوی کیفری، گسترش مراجع شبه قضایی و دادگاه‌های صلح، تشکیل ستاد پیشگیری و مقابله با جرائم خاص، تخصصی‌شدن مراجع قضایی، بازبینی مقررات نظارتی و توسعه دادگاه‌های موقت در قوانین به عنوان راهکارهای رفع اطلاع دادرسی در راستای تضمین حقوق شهروندی از سوی مطالعات گذشته پیشنهاد شده است. برخی از این راهکارها (مانند ایجاد دادگاه‌های صلح یا تخصصی‌شدن مراجع قضایی البته به صورت نسبی) طی سال‌های گذشته اجرا شده‌اند اما در زمینه سایر راهکارها اقدامات شاخصی انجام نشده و همچنان در سطح ایده باقی مانده‌اند.

نتیجه‌گیری

همانطور که اشاره شد، یکی از چالش‌های اساسی قوه قضائیه در جمهوری اسلامی ایران، اطلاع دادرسی است. این چالش نه تنها کارایی نظام قضایی را کاهش می‌دهد، بلکه حقوق شهروندی افراد را که در اصول مختلف قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران تضمین شده، نقض می‌کند. پس از بررسی مطالعات گذشته (۳۳ اثر در بازه زمانی ۲۰ سال) با کمک روش فراترکیب و تلاش روشمند برای حفظ انسجام این روش با تطابق سطح علت-راهکار در داده‌ها، در مقام جمع‌بندی می‌توان به

موارد زیر اشاره نمود:

- مطالعات گذشته توجه ویژه‌ای به عوامل انسانی و در جمع این عوامل، به نقش قضاات در زمینه علل و ریشه‌های بروز اطاله دادرسی معطوف داشته‌اند (با وزن بیش از ۷۰٪ در میان سایر عوامل). با توجه به اینکه قضاات مهم‌ترین کنشگر نظام قضایی هستند، آسیب‌های مرتبط با آنان بدون شک رابطه مستقیمی با بروز چالش مذکور دارند. انعکاس این موضوع در منابع کاملاً طبیعی و مورد انتظار بوده و به تبع، راهکارهای مطرح شده نیز از همین الگو تبعیت نموده است. ساختارمند نمودن برنامه‌های آموزش‌های مهارتی و عملی، بازطراحی روند جذب قضاات با تجربه، ترویج تخصص‌گرایی قضایی و سنجش صلاحیت‌های فرایندی، طراحی بسته‌های ارتقای شغلی و اعطای پاداش کیفیت قضاوت از جمله اقداماتی است که باید با جدیت بیشتری در قوه قضائیه دنبال شود.
- در میان عوامل و راهکارهای غیرانسانی، مطالعات گذشته عنایت خاصی به قوانین و مقررات داشته‌اند. از آنجایی که نظام حقوقی جمهوری اسلامی ایران تأثیر فراوانی از نظام‌های حقوقی رومی ژرمنی پذیرفته و قوانین نوشته یا موضوعه سهم ویژه‌ای در آن دارد، بدون شک بخش زیادی از آسیب‌ها و کژکارکردها به کمیت یا کیفیت قوانین باز می‌گردد. راهکارهای مطرح شده از لحاظ فنی بسیار ارزشمند و تخصصی بوده و عمدتاً هنوز به مرحله اقدام و اجرا نرسیده‌اند. تدوین طرح‌های جامع تقنینی و تنقیح فوری قوانین و مقررات، تلاش برای جمع‌سپاری برخی از قوانین، افزایش نقش ذی‌نفعان در برخی قوانین و همچنین استفاده از سازوکارهای تنظیم‌گری می‌تواند زمینه مناسبی را برای اجرای این راهکارها فراهم نماید.
- تحلیل شبکه‌ای میان عوامل و تمرکز بر زنجیره پیامدها در این موضوع اهمیت ویژه‌ای دارد؛ بسیاری از عوامل انسانی (مانند کمبود قاضی، کمبود کارمند، استفاده از نیروی کم تجربه) با ضعف‌های ساختاری/قانونی (کثرت قوانین، فرایندهای ناقص) ترکیب می‌شوند و چرخه اطاله دادرسی را گسترش می‌دهند: قوانین پیچیده و فرایندهای نامنظم باعث افزایش فشار کاری و ابهام شغلی می‌شوند و کمبود تخصص و انگیزه باعث شدت گرفتن تأخیرها و اشتباهات می‌گردد.
- ترکیب داده‌های مرتبط با علل و راهکارها نشان می‌دهد که اطاله دادرسی محصول تعامل سه سطح است: سطح فردی (دانش، تجربه، انگیزه قضاات و سایر کارگزاران)، سطح

ساختاری-قانونی (کثرت قوانین، ضعف فرآیندها، کمبود فناوری)، سطح اجتماعی-فرهنگی (آگاهی عمومی، فرهنگ حقوقی شهروندان). راهکارهای مؤثر نیز باید هم‌زمان این سه سطح را پوشش دهند. بنابراین، یک راهبرد جامع کاهش اطاله دادرسی با هدف تقویت شاخص‌های حقوق شهروندی باید بر پایه سه محور «اصلاح قوانین و فرآیندها»، «توانمندسازی منابع انسانی» و «ارتقای فرهنگ حقوقی جامعه» استوار گردد و بدون تحقق هم‌زمان این محورها، کاهش پایدار معضل اطاله دادرسی ممکن نخواهد بود.

عدالت قضایی و حقوق شهروندان مهم‌ترین قربانی اطاله دادرسی بوده و آثار به‌جامانده از این امر در شبکه‌ای از عوامل، چرخه‌ای از ناکارآمدی‌ها، نارضایتی‌های عمومی و تضعیف سرمایه اجتماعی را به دنبال خواهد داشت. با توجه به تعدد و تراکم پژوهش‌های علمی، به پشتوانه روش فراترکیب که طی سال‌های اخیر در مجامع علمی جهانی مورد اقبال ویژه پژوهشگران قرار گرفته است، مجموعه‌ای از داده‌های کیفی طبقه‌بندی شده و کاربردی در زمینه رابطه اطاله دادرسی و حقوق شهروندی از رهگذر علت‌ها و راهکارها در این پژوهش ارائه و روابط میان آن‌ها تحلیل گردید، امید است که با همت کنشگران و پژوهشگران اقدامات مؤثری در زمینه کاربست این داده‌ها صورت پذیرد و شعار «عدالت‌خانه‌ای به وسعت ایران» برای همه شهروندان بیش‌ازپیش محقق گردد.

منابع

- قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، مصوب ۱۳۵۸ با اصلاحات بعدی اعلامیه جهانی حقوق بشر (UDHR)، ۱۹۴۵.
- سند تحول قضایی، ابلاغی ۱۳۹۹
- سند تحول و تعالی قوه قضائیه، ابلاغی ۱۴۰۳
- منشور حقوق شهروندی جمهوری اسلامی ایران، ابلاغی ۱۳۹۵
- اتابکی، پرویز (۱۳۷۸). فرهنگ جامع کاربردی فرزانه (عربی-فارسی) از دیرینه ایام عرب تا نوترین واژگان علم و ادب (جلد ۱)، تهران: نشر پژوهش فرزانه روز.
- ارمان، مانی، و خسروی، محبوبه (۱۳۹۲). اعتبارسنجی الگوی آموزش نیروی انسانی با رویکرد شایستگی. مطالعات مدیریت بهبود و تحول. ۲۲(۷۱)، صص. ۴۹-۷۳.
- اسفندیاری، محسن (۱۳۹۳). علل اطاله دادرسی فرایند کیفری در نظام حقوقی ایران. (پایان نامه کارشناسی ارشد). دانشگاه آزاد اسلامی واحد بین المللی بندر انزلی، گیلان، ایران.
- افشارنیا، مبین (۱۳۸۹). اطاله دادرسی و توسعه قضایی. تهران: خرسندی.
- باقرزاده اصل، حسین (۱۴۰۰). علل اطاله دادرسی در دعاوی مدنی و راههای پیشگیری از آن. تحقیقات حقوق قضایی. ۲(۴)، صص. ۴۹۳-۵۲۶.
- بهره مند، حمید؛ کوره یز، حسین محمد؛ و سلیمی، احسان (۱۳۹۳). راهبردهای وضعی پیشگیری از جرایم سایبری. آموزه های حقوق کیفری. ۱۱(۷)، صص. ۱۴۷-۱۷۶.
- جعفری لنگرودی، محمدجعفر. (۱۳۷۸)، مبسوط در ترمینولوژی حقوق، تهران: گنج دانش
- حبیب پور، عباس (۱۳۸۷). تأثیر قرارهای قاطع دعوی بر اطاله دادرسی (پایان نامه کارشناسی ارشد). دانشگاه شیراز، شیراز، ایران.
- خالویی تفتی، سید سجاد؛ و آقا عباسی، رضا (۱۴۰۰). اهمیت و نقش دادرسی الکترونیکی در رسیدگی های قضایی. پژوهش و مطالعات علوم اسلامی. ۳(۲۸)، صص. ۱۰۵-۱۱۸.
- خدابخشی، عبدالله (۱۴۰۰). نقش آموزه های فقهی در رعایت حقوق شهروندی و تحقق دادرسی عادلانه. مطالعات حقوق شهروندی ۵(۲۴)، صص. ۶۱-۱۰۴.
- دارنجانی شیرازی، نجمه (۱۴۰۱). بررسی علل و عوامل اطاله دادرسی در سیستم حقوقی ایران. مطالعات علوم سیاسی. ۸(۴)، صص. ۵۷۷-۵۸۹.
- ربیع زاده، علی (۱۴۰۲). جریان شناسی حقوقی مواضع و عملکرد کنشگران حقوق بشری در ایران (رساله دکتری)، دانشگاه امام صادق علیه السلام، تهران، ایران.
- رحیمیان، الهام (۱۳۹۵). علل و عوامل اطاله دادرسی در امور حقوقی (پایان نامه کارشناسی ارشد). دانشگاه

- آزاد اسلامی واحد تفت، یزد، ایران.
- رستگار، عصمت (۱۳۹۹). چالش های حقوق شهروندی در دادرسی الکترونیک با نگاهی به جایگاه آن در فقه شیعه، مطالعات تطبیقی حقوق شهروندی. (۱)، صص. ۷۱-۵۵.
- رضایی، محسن (۱۳۹۴). نقش وکیل دراطاله دادرسی مدنی در حقوق ایران (پایان نامه کارشناسی ارشد)، دانشگاه آزاد اسلامی واحد مرودشت، فارس، ایران.
- رفیعی طباطبایی، سید حسام الدین (۱۳۹۹). بررسی اقدامات قوه قضائیه در راستای اصلاح فرایندهای رسیدگی و تأثیر آن بر کاهش اطاله دادرسی. مطالعات فقه اقتصادی. (۱)۲، صص. ۴۷-۳۰.
- رفیعی طباطبایی، سید حسام الدین؛ دارابی، ایمان (۱۳۹۸). بررسی عوامل مؤثر بر رفع اطاله دادرسی و توسعه قضایی با مطالعه موردی بر دادگستری شهرستان کرمانشاه در سال ۱۳۹۶. تمدن حقوقی. (۵)۲، صص. ۴۶-۶۵. Doi: 10.22034/flj.2020.111267
- روحیان، محمدجواد؛ قیومزاده، محمود؛ حسینی، سید ابراهیم (۱۴۰۰). کیفیت دادرسی مدنی و تأثیر آن بر رعایت حقوق شهروندی در فرایند دادرسی. مجله حقوقی پزشکی. (۱۵)۴، صص. ۶۴۳-۶۵۹.
- زارع، مریم و نوری، روح اله (۱۳۹۷). بازمهندسی فرایندهای رسیدگی کیفری در دادگاه های عمومی و انقلاب مبتنی بر کاربرد فناوری اطلاعات. مطالعات مدیریت کسب و کار هوشمند. (۲۴)۶، صص. ۶۳-۸۶. Doi: 10.22054/ims.2018.8892
- سبزواری، عبدالکریم (۱۴۰۲). بررسی علل اطاله دادرسی در پرتو حفظ حقوق شهروندی در پرونده های حقوقی و کیفری در محاکم دادگستری، اولین کنفرانس بین المللی حقوق، مدیریت، علوم تربیتی، روانشناسی و مدیریت برنامه ریزی آموزشی، تهران، ایران.
- شاهرخی، سعیده (۱۳۹۳). راه های پیشگیری از اطاله دادرسی در امور کیفری (پایان نامه کارشناسی ارشد). دانشگاه شهید باهنر، کرمان، ایران.
- شفیعی علویجه، مجتبی، میرحسینی، سید محسن؛ عمادزاده، محمدکاظم (۱۴۰۴). واکاوی چالش های صیانت از حقوق شهروندی در ایران؛ مطالعه موردی نهاد قوه قضائیه. مطالعات حقوق عمومی دانشگاه تهران، (۱)۵۵، صص. ۵۶۶-۵۳۹. Doi: 10.22059/jpls.2023.355818.3274
- شمس، عبدالله (۱۳۸۸). آئین دادرسی مدنی (جلد ۱). تهران: انتشارات دراک.
- طباطبائی فر، سید علی (۱۳۹۶). بررسی علل اطاله دادرسی و راهکارهای جلوگیری از آن به منظور حمایت از حقوق شهروندی. کنگره بین المللی حقوق شهروندی، تهران، ایران.
- عبادی، محمد اسماعیل (۱۳۸۵). علل اطاله دادرسی و راهکارهای جلوگیری از آن. قضاوت. (۳۷)۸، صص. ۳۹-۳۲.
- فرزانه کندری، نرگس؛ روحانی، سعید (۱۴۰۰). ارائه چارچوب مفهومی تحول دیجیتال قضایی در راستای حکمرانی دیجیتال، مدیریت دولتی. (۳)۱۳، صص. ۶۲۰-۵۹۳.

- قریب پور، داوود (۱۳۹۵). راهکارهای کاهش اطاله دادرسی کیفری با تأکید بر قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲ (پایان نامه کارشناسی ارشد). دانشگاه شهید اشرفی اصفهانی، اصفهان، ایران.
- قنبرپور، بهنام؛ قربانی، امید (۱۴۰۱). بررسی تاثیر ایجاد ابلاغ و ثبت الکترونیکی در روند دادرسی قضایی، آموزه های فقه و حقوق جزا. ۱(۴)، صص. ۶۷-۴۶.
- کریمی، اکبر (۱۳۹۴). علل و عوامل مؤثر اطاله دادرسی در امور کیفری و راهکارهای پیشگیری از آن (پایان نامه کارشناسی ارشد). دانشگاه آزاد اسلامی واحد تفت، یزد، ایران.
- گلدوست جویباری، رجب؛ اکبری، جهان دار (۱۳۸۸). عوامل انسانی اطاله دادرسی در امور کیفری. تحقیقات حقوقی. ۱۲(۴۹)، صص. ۲۸۱-۳۲۰.
- گیسویی، عباس (۱۳۹۸). نقش ضابطین قضایی در پیشگیری از اطاله دادرسی با نگاهی به دادگاه های نظامی، ماهنامه دادرسی. ۲۳(۱۳۸).
- لله خانی، سحر؛ خالقیان، جواد (۱۳۹۹). جایگاه ارشاد قضایی در بهبود دادرسی و تأثیر آن بر حقوق شهروندی. مجله علمی پژوهشی حقوق پزشکی. ۳(۱۴)، صص. ۲۶۱-۲۷۱.
- معاونت حقوقی و توسعه قضایی (۱۳۸۵). مشکلات و عوامل ریشه ای اطاله دادرسی. قضاوت. ۶(۴۲)، صص. ۵۱-۴۷.
- معمودی زاده، محمدرضا؛ دلیر، حمید؛ احمدی موسوی، مهدی (۱۴۰۱). علل اطاله دادرسی در امور کیفری؛ چرایی و راهکارها. مطالعات فقه اقتصادی. ۴(۵)، صص. ۶۰۳-۶۲۰. Doi: 10.22034/ejs.2023.392620.1424
- معین، محمد (۱۳۹۱). فرهنگ فارسی. تهران: امیرکبیر.
- میرجلیلی، محمد مهدی؛ مصباح، محمد سعید (۱۳۹۵). اطاله دادرسی، مانعی جهت تحقق حقوق شهروندی. کنفرانس بین المللی نوآوری و تحقیق در علوم انسانی، مدیریت و معارف اسلامی، قم، ایران.
- یاوری، اسدالله و ادریسیان، حامد (۱۳۹۷). راهکارهایی برای کاهش اطاله دادرسی مالیاتی. دانشنامه حقوق اقتصادی. ۲۵(۱۴)، صص. ۱-۲۶. Doi: 10.22067/le.v25i13.58773
- Alfredsson, G., & Eide, A. (1999). The Universal Declaration of Human Rights: A common standard of achievement, New York: Martinus Nijhoff Publishers.
- Bellamy, Richard. (2008), Citizenship: A Very Short Introduction, New York: Oxford
- Doebbler, C. (2006). Introduction to international human rights law, London: CD Pub.
- Edwards M., Davies M., & Edwards A. (2009). What are the external influences on information exchange and shared decision-making in healthcare consultations: A meta-synthesis of the literature. Patient education and counseling, 75(1): 37-52. Doi: 10.1016/j.pec.2008.09.025.
- Filatova, M. (2021). Reasonable time of proceedings: Compilation of case-law of the European Court of Human Rights. Council of Europe. <https://rm.coe.int/echr-reasonable-time-of-proceedings-compilation-of-case-law-of-the-eso.ochrance.cz>
- project delay resolution. Science and Technology in Civil Engineering, 3(3):59-77. Doi: 10.17323/2713-2749.2020.3.59.77

R. v. Jordan, 2016 SCC 27, [2016] 1 SCR 631. Retrieved from <https://decisions.scc-csc.ca/scc-csc/scc-csc/en/item/670/index.do>
Zimmer L. (2006). Qualitative meta-synthesis: A question of dialoguing with Text. *Journal of Advanced Nursing*, 53(3): 311-318. Doi: 10.1111/j.1365-2648.2006.03721.x